

STUDIUL LITERATURII

ÎN LUMEA POST-NAȚIONALĂ

Literatura nu mai constituie un referent al operelor contemporane; literatura este totuși concepută ca un garant, și anume unul misterios, care poate fi pur și simplu spus.¹

Într-una dintre multele cărți despre condiția literaturii franceze contemporane, Jean Bessière, profesor de literatură comparată de la Sorbona-Paris III, reușește să formuleze câteva intuiții fundamentale pentru ideea de literatură. La prima vedere, literatura este suma unor texte care, în anumite condiții instituționale și culturale, devin opere. Și totuși, textele acestea se scriu în funcție de o anumită idee despre literatură, adică, mai pe scurt, în funcție de literatură. Era o chestiune evidentă, atât de evidentă încât mereu implicită, și anume faptul că referentul cuvântului literatură nu poate fi numai o sumă de texte considerate ca literare ci, dincoace de aceasta, un spațiu mental în care prejudecățile s-au acreditat ca adevăruri evidente.

Observația lui Bessière mi se pare esențială: ea pune în chestiune un implicit și, deci, o prejudecată: „literatură” nu înseamnă, nici pentru cel care citește și nici pentru cel care scrie, un număr de opere. A spune „literatură”, în accepțiunea ei de loc geometric și centru de greutate al unor texte, va să zică o rădăcină comună; locul unde se nasc și de unde cresc operele. „Literatură” este o noțiune genealogică, chiar dacă ea se poate supune atât unei logici a evoluției de tip modern (dialectic sau darwinist) cât și unei logici a resemnificării de tip hermeneutic. Or, a postula separația dintre „literatură” și opere și a adăuga doar că literatura a rămas, la fel ca Dumnezeu pentru Descartes, un garant prin el însuși, de fapt un alibi, revine la a privi literatura din afară, adică din locul în care cel care o definește îi vede capătul.

Pentru Bessière, textele literare de astăzi reiau topoi ale „literaturii” în condițiile în care nu mai au, în raport cu lumea, nimic nou de spus. Profesorul constată abandonarea unui proiect comun de către textele contemporane: el proclamă astfel, cumva, sfârșitul literaturii. De fapt, ar fi vorba doar despre o ieșire din matcă a literaturii, despre sfârșitul domniei unui concept de literatură, anunțat, la drept vorbind, de două sute de ani. Iar dacă e așa, dacă operele contemporane au în sfârșit curajul de a nu mai trimite la „literatură”, de a urma atitudinea lui Marcel Duchamp care afirma *a propos* de ready-made-uri că „cererea obiectului adresată creatorului care-l alege nu se

întemeiază pe atracție, exercitată asupra lui în funcție de gust, ci pe indiferență, pe neutralitate, adică pe un absentism estetic total”², asta nu înseamnă că literatura și-a câștigat libertatea supremă, aceea de a nu mai fi *ceva* în orizontul autoconfirmării sau autoînfirmării? Ar fi vorba, pe scurt, de un panteism: literatura încetează să devină, și ea, conștiința unei societăți, a unei culturi, celălalt care îți spune cine ești – și care poate face asta doar pentru a te subjugă. Literatura s-a dizolvat în lume, ea este, precum arta contemporană, pretutindeni în egală măsură; face parte, de acum, din compoziția culturală a unui individ, a unei comunități, a unei societăți și a întregii lumi alfabetizate așa cum particulele de eferalgan fac parte din apa în care a fost dizolvat, dar rămân totodată invizibile. Literatura trece, așa zicând, în inconștientul colectiv, așa cum Dumnezeu a trecut, după Spinoza, în natură, de unde a fost recuperat ca obiect estetic de romantism.

Iar dacă literatura și-a atins gradul de libertate care a transformat-o într-o substanță miscibilă cu lumea cotidiană, cum ar mai putea rămîne ea o disciplină universitară, ba chiar și școlară, de sine stătătoare?

Demult pun și îmi pun această întrebare, nu știu de ce n-am făcut-o mai devreme publică, deși ea stă pe buzele multor profesori: ce motive există pentru ca literatura beletristică să mai fie, astăzi, o disciplină de studiu școlar, *a fortiori* universitar? De ce opera unui scriitor de romane e mai importantă decît cea a unui jurist, de ce panseurile unui poet sunt mai citate decît apoftegmele unui fizician? De ce este importantă data de naștere a lui Voltaire, dar nici un profesor de științe exacte nu-ți cere să știi în ce an s-au născut Newton și Poincaré? Și: de ce modelul literar de formare se află astăzi în declin? Dar această întrebare nu poate fi pusă direct, cere câteva prolegomene pe care le vom enunța puțin mai târziu.

Aici există două tipuri de răspuns standard:

Răspunsul pozitiv. Literatura trebuie să fie predată în școli pentru că studiul ei deschide accesul la bogății spirituale imposibil de dobîndit altfel (*i.e.* sensibile), valoroase pentru că educă spiritul (în accepția modernă de „sensibilitate”); satisface curiozitatea istorică, ajută la înțelegerea mecanismelor psihice ale fiecăruia dintre noi, pătrunde în adîncimea unei limbi naționale al cărei spirit îl putem în felul acesta înțelege mai bine.

Răspunsul negativ. Studiul literaturii este inutil pentru că nu te învață direct nici o competență practicabilă în societate. Tot ceea ce cunoști citind un text literar afli prin intermediul unor discipline cu epistemologie mult mai plauzibilă: estetica, psihologia, istoria, sociologia etc. Dimpotrivă, literatura îți subliniază individualitatea, ceea ce reduce eficiența integrării sociale; faptul că îți dezvoltă sensibilitatea nu e un avantaj, dimpotrivă: mărește volumul eului și-i intensifică autarhia. Întrebările pe care le determină lectura literară nu cer nici un răspuns util eficientizării muncii pe care o depui în folosul tău și al societății.

Apoi, statutul de scriitor se dobândește altfel decât prin cursuri de *creative writing*: întrebați-vă câți dintre cei care le țin au fost la rîndul lor studenți în astfel de cursuri? Tot ca întrebare de probă, de ce ar trebui literatura să fie o formă artistică privilegiată în școli în raport cu muzica sau pictura? Nu poți face Conservatorul fără să știi muzică, în timp ce oricine poate urma Litearele. De ce?

Nașterea literaturii moderne din *Estetica* lui Kant

Voi face un scurt excurs în originea modernității literaturii, pe care o situez la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, atunci cînd Kant îi acordă, ei printre celelalte arte, drept de cetate antropologică chiar în sala tronului, odată cu *Critica facultății de judecare* (1790). Din acest moment, literatura încetează să se mai distribuie numai între un canon clasic și o cultură burgheză în sens etimologic (mai apoi populară, suburbană, de consum), adică între suportul retoricii și premisele psihologiei, pentru a cuceri spațiul public al culturii europene în calitate de domeniu de manifestare în cel mai înalt autentic grad specific uman, alături de știință (ceea ce se numea încă filozofie cu un secol în urmă) și morală (ceea ce deriva din teologie în calitate de catehism moral). Nașterea literaturii moderne este indisolubilă de apariția spațiului public a cărui autoritate înlocuiește spațiile sacre ale Bisericii și ale Curții. Cele două mari instituții care scriseseră istoria europeană pînă atunci se retrag: prima își vede reduse intervențiile în agora intelectuală – scrierile care emană din spațiul ecleziastic se înmulțesc în același ritm cu popularizarea lor, dar invers proporțional cu autoritatea lor – în vreme ce Curtea oscilează între spațiul transparent care prefigurează show-biz-ul

și locul opac al deciziilor politice. Artiștii care ajung aici sunt plătiți, așa cum s-a întîmplat cu Voltaire, din momentul în care prestigiul geniului artistic reușește să-l egaleze pe cel al deținătorului puterii politice. Asta nu s-a întîmplat niciodată înaintea valorizării psyché-ului ca sîmbure al ființei, separat de spațiul supralunar de unde se credea odinioară că descinde. Se întîmplă din secolul al XVIII-lea, așa cum acreditează de pildă o scrisoare datată 9 septembrie 1736, adresată de Frederic al II-lea al Prusiei vedetei literelor franceze:

Je vois, monsieur, avec admiration, que vos connaissances ne se bornent pas aux seules sciences: *vous avez approfondi les replis les plus cachés du coeur humain*, et c'est là que vous avez puisé le conseil salutaire que vous me donnez en m'avertissant de me défier de moi-même. Je voudrais pouvoir me le répéter sans cesse, et je vous en remercie infiniment, monsieur. (sublinierea mea)

Și, în aceeași scrisoare:

A l'égard des théologiens, il me semble qu'ils se ressemblent tous, de quelque religion et de quelque nation qu'ils soient: leur dessein est toujours de s'arroger une autorité despotique sur les consciences.

Scriitorul, numit de prințul Prusiei „grand homme”, este posesorul geniului cunoașterii, de prodigiile căruia pînă și un mare potentat poate avea nevoie:

Si je désire quelque chose avec ardeur, c'est d'avoir des gens savants et habiles autour de moi. Je ne crois pas que ce soient des soins perdus que ceux qu'on emploie à les attirer: c'est un hommage qui est dû à leur mérite, et c'est un aveu du besoin que l'on a d'être éclairé par leurs lumières.³

Voltaire nu are încă, în acest mijloc de secol al XVIII-lea, imaginea scriitorului romantic cu care suntem obișnuți astăzi. În epocă, scriitorul, în sensul *écrivant*-ului, al celui care vulgarizează și plagiază – viitorul jurnalist, adică, dar fără dimensiunea angajamentului care-l va caracteriza – este hulit chiar de Voltaire. El este mai degrabă, cu un poncif, un intelectual în sensul francez al cuvîntului: cineva a cărui competență nu poate fi delimitată strict nici de „rațiunea pură”, de intelect (savant în sensul strict al cuvîntului) și nici de „rațiunea practică” (director de conștiință), care le

cuprinde pe amândouă într-o carismă cvasi-sacră care dă consistență spațiului public. Mai mult decât în fiecare dintre cele două cazuri: savant și formator, Voltaire este posesorul a ceea ce Kant numește „facultate de judecată”, prin intermediul căreia intelectul care explică și rațiunea care ia decizii intră într-un acord straniu, mai mult decât suma fiecăruia dintre cei doi afluenți; este însă acordul care face integritatea ființei umane; transcendentalul omenesc prin excelență, originea umanului definit ca sinteza dintre naturalul lipsit de conștiință și reflexia care-l depășește. Sinteza aceasta atestă prezența geniului, el însuși ceva greu de definit pentru că irepetabil în cazul fiecărui individ în parte. Odată cu validarea binomului artă-geniu, pornind de la Diderot și sfârșind în ultima Critică a lui Kant, individualismul modern nu se mai poate pune la îndoială; el trimite pentru totdeauna rațiunea morală și intelectul, facultăți socializante, în subtextul facultății de judecare. Ireductibilitatea umanului este geniul, unic pentru fiecare individ în parte; romantismul preia monadologia leibniziană identică, cu o excepție: monada supremă a dispărut, dizolvată panteistic în nenumărate particule, de regăsit fiecare ca origine a fiecărei monade în parte: particulele elementare.

*L'aptitude propre au génie ne peut être communiquée et elle est donnée immédiatement à chacun en partage de la main de la nature ; elle disparaît donc avec lui, jusqu'à ce que la nature confère à un autre les mêmes dons.*⁴

Voltaire nu este deci un intelectual, primul important în cultura modernă franceză, pentru că știe cât un savant și se conduce cu inteligența unui lider politic. Există un suflu care leagă reflecția de acțiune și abia el, suflul, face din Voltaire subiectul admirației. În comparație cu percepția germană a facultății de judecare, cea franceză, dominată de un puternic imaginar politic și de o tradiție retorică, corelează geniul nu atât cu producerea de artă, ci cu aptitudinea de a descoperi și de a impune prin intermediul artei (în registrul lingvistic sau nu) adevărul moral.

Ceea ce înseamnă că, adevărul frumosului, adevărul moral (cu care ajunge să se confunde la un moment dat, deși primatul frumosului asupra adevărului nu mai poate fi pus în chestiune) trebuie scos la lumină; el nu se mai livrează la vedere, ci în bucate, în momentul în care ajunge să fie captat. Dar adevărul moral nu se verifică prin conformitatea cu norma, ci devine o formă definită prin apartenența la geniul individual. De aceea, scriitorul este admirat nu pentru că satisface dorința publicului de validare a legii, ci pentru că are forța de a-și impune propriul adevăr. Literatura nu mai poate fi, de acum, cuprinsă într-un canon prefabricat. Cu alte cuvinte, canonul însuși

dispare ca regulator și se transformă într-o construcție provizorie: existența precede, o dată cu modernitatea, esența. Lumea modernității nu mai e așadar proiecția unor table de legi dincolo de care se află neînțelegerea, ci o lume aparențelor care trebuie supuse fiecărui examenului pentru a descoperi ceea ce se află în spatele lor: adevărul și frumosul. Aparențele nu mai reprezintă antiteza esențelor, ci ambalajul lor.

Dacă omul era, pînă în preajma epocii romantice, un desen în interiorul căruia trebuia să încapă toate exemplele de carne și oase, el devine, de acum, un personaj cinematic; un explorator. Mișcarea este cea care-i dă esența umană. Mișcarea, acest ceva apofatic pentru că iese mereu din cadrul nominal al limbajului (dacă nu cumva limbajul însuși se transformă de acum încolo) este, de fapt, tema ultimei mari critici a lui Immanuel Kant: primul tratat de mecanică antropologică, primul manual de dinamică pneumatică, apărut la un secol după fizica newtoniană a naturii. Percepția mișcării interioare nu cere o formă; dacă trebuie să fii educat pentru a descifra o figură, pentru a simți mișcarea nu trebuie decât să fii atent: recunoști imediat în expresia unei mișcări interioare o simțire, pe care o poți umple apoi cu un conținut reprezentativ la îndemână. De aceea, literatura reprezintă în cel mai înalt grad cultura modernă democratică, în însuși paradoxul ei: o formă (un cod) care înmagazinează mișcarea, adică neîntruchipabilul. Forma o leagă de tradiția unei culturi pe care literatura începe s-o nege sau cel puțin să o pună radical în chestiune, în vreme ce dinamica o leagă de muzică și pictură, adică aceste două arte esențialmente expresive care, însă, se pot dispensa de memorie. Literatura modernă înseamnă texte pentru înțelegerea cărora nu ai nevoie de parcurgerea unei tradiții pentru a-i stăpîni limbajul – și nici de cunoștințe lingvistice foarte vaste în sensul tradiției unei limbi patrimoniale – care se adresează celei mai spontane facultăți umane: aceea de „judecare” naturală, înaintea oricărei prejudecăți, libere adică; conjugarea sensibilității cu imaginația, adică exact a facultăților de relaționare cu lumea pe care gîndirea secolelor XVIII și XIX le-a exaltat cel mai mult: sensibilitatea, de către materialismul senzualist al Luminilor, imaginația, de către romantismul nordic paneuropean.

Note

1. Jean Bessière, *Qu'est-il arrivé aux écrivains français? D'Alain Robbe-Grillet à Jonathan Littell*, Editions Labor, 20006, p. 30.

2. Marcel Duchamp, *Duchamp du signe*, Flammarion, 1975, citat în Antoine Compagnon, *Les Cinq paradoxes de la modernité*, Seuil, 1990, p. 129.

3. Citate extrase de pe:

<http://perso.orange.fr/dboudin/VOLTAIRE/corresp/frederic2.html>

4. Kant, *Critique de la faculté de juger*, §. 47

